

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata

A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben

Ditrói Eszter

Témavezető: Dr. Tóth Valéria

DEBRECENI EGYETEM

Nyelvtudományok Doktori Iskola

Debrecen, 2015

1. A téma körülhatárolása és az értekezés célkitűzései

A helynévrendszerekben tetten érhető területi eltéréseket — melyek leginkább a nem települést jelölő helynevek, az ún. mikrotoponimák szerkezetében figyelhetők meg — a helynévkutatásban ritkán és csak érintőlegesen vizsgálták a névkutatás szakemberei, noha az a törekvés, hogy valamely település, tájegység névrendszerének jellemzőit leírják, tehát tulajdonképpen a térbeliség aspektusa régtől jellemzi a helynévkutatást. Dolgozatom témaválasztásával és célkitűzésével ezt az ellentmondást igyekszem oldani azáltal, hogy azt a kérdést járom több oldalról körül, indokolt-e a helynévrendszerek tekintetében jelenséghatárokról, illetve ezek valamiféle összegzéseként névjárásokról beszélünk.

Jelenséghatáron névtani értelemben a különböző helynévstruktúrák, helynévalkotási modellek területi elterjedtségét értem, s meghatározásukra a térképes ábrázolást gondolom a legcélravezetőbb eljárásnak. azáltal ugyanis, ha a helynévi szerkezeteknek az egyes településeken mért gyakorisági mutatóit térképre vetítjük, várhatóan kirajzolódnak a vizsgált helynévi struktúrák elterjedési vonalai, vagyis tulajdonképpen a jelenséghatárai. Névjárásnak pedig ezzel szoros összefüggésben a sajátos eltéréseket és egyezéseket mutató helynévföldrajzi területeket, konkrétan tehát a jelenséghatárok és egyes jelenségnyalábok összességét tekinthetjük.

Az egyes helynévi szerkezetek terjedési határait, illetve ezekre épülve aztán az egyes névjárások térbeli jellemzőit, kiterjedtségét — a nyelvjárásokhoz hasonlóan — több körülmény együttesen befolyásolhatja. Szerepet kaphat ebben többek között a földrajzi környezet, az idegen nyelvi hatások, a migráció stb. Doktori értekezésemben e három faktor részletes és körültekintő vizsgálatával azokra a mozgatórugókra igyekeztem rávilágítani, amelyek valójában nyelven kívüli tényezőkként meghatározó szereppel bírnak a helynévszerkezeti jelenségek terjedésében. A vizsgálatok eredményeként arra is kísérletet tettem, hogy egy megyényi terület viszonylatában meghatározzam azokat a területeket, amelyek bizonyos mértékben egységes névadási sajátosságokkal bírnak, azaz a névjárások tulajdonságait viselik magukon.

2. A feldolgozás módszerei, szempontjai

1. Dolgozatomban a névrendszertani vizsgálatok során két tipológiai leírás, elméleti keret kategóriarendszerét és fogalmi hálóját használtam fel. A névrendszertani vizsgálatok bázisaként, alapjaként a nevek funkcionális-szemantikai, illetve lexikális-morfológiai elemzése szolgált: ebben az analízisben munkám egészében a Hoffmann István által kidolgozott helynévvizsgálati modellre támaszkodtam. Azokban a kérdésekben ugyanakkor, amelyek a rendszertani vizsgálatban a nyelvi kontaktusjelenségek problematikáját is előtérbe hozták, a speciálisan erre kialakított Póczos Rita-féle elemzési modell szempontrendszerét és kategóriáit is felhasználtam. Ezt a kettősséget az magyarázza, hogy az általános helynévelemzési modell alkalmas ugyan arra is, hogy általa a különböző nyelvű névhasználó közösségek helynévrendszerét összehasonlítsuk, mivel a rendszert leíró fogalmai univerzális kategóriákat foglalnak magukba, a helynevekben regisztrálható nyelvi eszközök tekintetében azonban néhány ponton a

kontaktusvizsgálatok szempontjaihoz igazított kiegészítésre szorul. E kiegészítéseket követően aztán a helynévelemzési keret az interferenciajelenségek feltárásának igényeit is messzemenően kielégíti. Ezt a kiegészítést, a speciális nyelvi kategóriák beépítését végezte el Póczos Rita, s erre támaszkodtam aztán bizonyos vizsgálatoknál én magam is.

A helynevek, helynévrendszerek e modellekre alapozó nyelvi elemzése során az egyes helynévszerkezetek gyakoriságáról kaphattunk információkat az egyes településeken. A dolgozatom céljaihoz igazodva azonban ezen túl is kívántam lépni, hiszen elsősorban a jelenséghatárok, valamint a névjárások létezéséhez kívántam további igazoló érveket, szempontokat felmutatni. Ehhez pedig további módszertani újításokat is célszerűnek láttam elvégezni, s arra vállalkoztam, hogy az összehasonlító matematikai statisztika módszereit bevezessem a helynévrendszertani vizsgálatokba. Ez a módszer a helynevek szerkezeti elemzése során kapott gyakorisági mutatókkal és az ezekből kialakított gyakorisági táblázatokkal dolgozik.

2. A matematikai statisztikai módszert többféle vizsgálatban is eredményesen alkalmazhattam. Egyfelől egyes konkrét helynévi szerkezetek elterjedtségét vizsgáltam e módszer segítségével, mégpedig településenkénti összehasonlító analízist végezve. Ebben a vizsgálatban azt a célt tűztem ki, hogy egy adott funkcióban jelentkező helynévi szerkezet gyakorisági mutatóit térképre vetítve bemutathassam azt, hogy egyes jelenségek kiterjedtségének milyen földrajzi objektumok szabnak határt. E módszerrel tehát a jelenséghatárokat rajzolhattam meg.

A másik vizsgálati lehetőség pedig a névjárási területek meghatározása felé vezethet el bennünket. Ehhez azonban már mátrix alapú módszereket érdemes használnunk, adott helynévszerkezetek elterjedési vonalai ugyanis nem esnek egybe, s a mátrix alapú módszer lehetőséget ad arra, hogy egyidejűleg több tulajdonságra, helynévi szerkezetre kapott gyakorisági adatot vethessünk össze. Dolgozatomban ehhez a munkához a Bray–Curtis-féle modellt adaptáltam, s ez a modell jól alkalmazhatónak is bizonyult a névrendszerek összevetésére is. Ezt az összehasonlító módszert J. Roger Bray és John T. Curtis dolgozta ki 1957-ben. Módszerüknek az a lényege, hogy az egyes jelenségek gyakoriságával dolgozva kialakítanak egy hasonlósági mátrixot, melyben a megállapított hasonlósági fok 0–1-ig tartó értékeket vehet fel. Minél kisebb a hasonlóság, a kapott számérték annál inkább közelít a 0-hoz, az 1-es érték felé közeledve pedig a két jelenség egyre nagyobb mértékű hasonlóságot mutat. Az összehasonlításhoz az R nevű statisztikai programot használtam fel.

3. A módszertani kérdésekről szólva kell utalni végül arra is, hogy a vizsgálataimhoz alapul szolgáló helynévi korpuszt milyen szempontok alapján alakítottam ki. Ebben elsősorban az feltevés, munkahipotézis vezérelt, hogy az egymástól távol fekvő térségek helynévadási mintái jó eséllyel eltérnek egymástól, mégpedig főképpen a különböző táji, kulturális, illetőleg egyéb nyelvi és nem nyelvi hatások következtében. E feltevést azáltal kívántam igazolni, hogy a magyar nyelvterület különböző régióinak helynévadási mintáit vizsgáltam meg. Ehhez ezért Felcsík, a Fehérgyarmati és a Veszprémi járás 3-3 településének több mint 2300 nem településnévi helynévadatát elemeztem, a névanyagot adatbázisba rendezve.

A földrajzi környezet eltérései mellett az is foglalkoztatott, hogy a migrációs folyamatok miként lehetnek hatással a helynévrendszerekre. E szempont körüljárásában más típusú vizsgálati anyagra volt szükségem, ezért a migráció és a helynévrendszerek összefüggéseit boncolgató fejezetben három Tolna megyei település: Izmény, Kakasd és Bonyhád helynévkincsét használtam fel a „Tolna megye földrajzi nevei” című adattár alapján. Tolna megyébe a második világháborút követően bukovinai székelyeket telepítettek be, s az volt a munkahipotézisem, hogy a betelepülő székely lakosság esetleg a saját névmintáját mintegy magával hozva az új környezetet is a saját névadási szokásaihoz alkalmazkodva nevezi el.

További lényeges problémaként vetődött fel a dolgozatomban az a kérdés is, hogy az idegen nyelvi környezet milyen módon lehet hatással az érintkező névrendszerekre. Ezt a kérdést a Vas megyei vendvidéki falvak, városok helynévállományára támaszkodva vizsgáltam meg, minthogy ezen a területen német, vend-szlovén és magyar nyelvű etnikum él, amelyek névmintái jó eséllyel hathattak egymásra. Ehhez az analízishez a Vendvidék többnyelvű névrendszerét vettem tehát alapul.

Dolgozatom egészében a helynévkorpusz törzsét a „Vas megye földrajzi nevei” című munkából merítettem, Vas megyéből 135 település névanyagát tekintetem át azzal a céllal, hogy segítségével a helynévrendszerek területi differenciáltságát igazoljam. Az adatbázis kialakításában kettős cél vezérelt: egyfelől látni akartam, hogy a névadási minták mutatnak-e eltéréseket egy egységesebb, nagyobb területen. Másfelől az is nyilvánvaló volt, hogy az elemzéseket érdemes településenként külön-külön elvégezni, hiszen ezáltal kaphatunk valós képet egy-egy helynévszerkezet elterjedtségéről. Vas megye ezenfelül több tekintetben is ideális választásnak bizonyult: nemcsak azért, mert földrajzilag rendkívül tagolt, hanem azért is, mert néprajzi és nyelvjárási szempontból is több régiót foglal magába. Az előfeltevésem tehát az volt, hogy ha a kiválasztott táj nyelvi, földrajzi, és kulturális vonatkozásban is lényeges különbségeket mutat, igen valószínű, hogy a területén névtani természetű eltérések is körvonalazódhatnak.

A fentiekben jelzett valamennyi vizsgálati szempontot kielégítő az elemzésekhez felhasznált helynévkorpuszom összesen mintegy 12000 helynévi adatot tartalmaz. Dolgozatom eredményeit a központi fejezetek rendjében haladva mutatom be röviden.

3. Az értekezés új tudományos eredményei

3.1. A helynévrendszerek elterjedését befolyásoló földrajzi tényezők

A földrajzi tényező névrendszerek elterjedtségére gyakorolt szerepét előbb három jól elkülönülő térség mikrotoponímiai rendszerének vizsgálatával igazoltam. A három térség névrendszerében mind lexikális, mind morfológiai szinten jelentős különbségekre lehettünk figyelmesek. E tekintetben leginkább a csíki mikrotoponímiai rendszer igen jelentős eltéréseire mutathatunk rá a másik két, magyarországi régió névmintájával való összehasonlításban. Ezek az eltérések döntő többségükben morfológiai természetű különbségekként regisztrálhatók, de magától értetődően a lexikális szinten is találhatunk az egyes vidékek névrendszerei között igen jelentős különbségeket.

Néhány szemléletes példa jól illusztrálhatja a megállapításokat. Igen szembeötlő eltérésként mutatkozott meg például a névszerkezetek jelöltségének, illetve jelöletlenségének ügyében az *-é* birtokjel használata a birtoklást kifejező helynevekben (*Antalé, Kopaszé*). Ez a toldalékelem elsősorban a csíki mikrotoponímiai rendszerben bír jelentős szereppel, de a Fehérgyarmati járásban is találhatunk rá adatokat. Az általam áttekintett veszprémi települések névanyagában azonban nem jelentkezett ez a fajta névszerkezeti minta. Hasonlóképpen jellegzetes különbségként regisztrálhattuk a határozóragok jelentkezését a helyneveken: Felcsíkban ez a szerkezet a nagy gyakoriságát látva feltétlenül része a névmintának (*Katinnál, Gátnál*), az általam áttekintett magyarországi régiókban azonban nem találtam ilyen szerkezetre példát.

Ahhoz, hogy a földrajzi környezetnek a helynévadási minták, és a helynévstruktúrák területi elterjedtségét befolyásoló szerepét igazoljam, másodsorban egy egységesebb, konkrétan egy megyényi területet választottam az analízishez alapul. Vas megye helynévállománya — mint a módszertani egységben is jeleztem — azért is bizonyulhat egy ilyen célú vizsgálat számára ideális terepnek, mert nemcsak földrajzi tekintetben mutat igen erős tagoltságot, de megfigyelhetők ebben a régióban kulturális és nyelvi-nyelvjárási természetű eltérések is. Az összehasonlító vizsgálatokat településenként végeztem el, s az így kapott összehasonlító analízis nyomán fény derült a Rábának, a Marcal-medencének, a Gyöngyös-síknak, az Őrségnek, illetve a Kemeneshátnak a helynévszerkezetek térbeli terjedését befolyásoló hatására (lényegében akadályképző jellegére). Ezek a földrajzi objektumok ugyanis egyfajta gátként viselkedve bizonyos mértékig meghatározzák egy-egy helynévi struktúra területi sajátosságait, azt tehát, hogy mennyire tud terjedni.

A birtoklás kifejezéséhez a névhasználóknak például több helynévi struktúra is a rendelkezésére áll: köztük például a személynév + földrajzi köznévvé (*Simon-tag*), illetve a személyt jelölő közzó + földrajzi köznévvé (*Tanító-földek*) szerkezetek. A vizsgálatok azt mutatták, hogy előbbi a Rábán túli területeken bír nagyobb preferenciával, míg utóbbit inkább a Rábán inneni településeken használják.

Amíg a fenti példában a Rába mente akadályképző jellegét figyelhettük meg, a megnevező funkcióban álló helynevek használatát (*Gecemán, Kis-Métnek, Nagy-Máncso*) a Marcal-medence akadályozza. Ezen a területen ugyanis jóval kevésbé adathatók az ilyesfajta helynévi struktúrák, mint Vas megye többi területén.

További példaként említhetjük végül az Őrség területét, ahol pedig a helyzetviszonyítást kifejező névutók és viszonyjelölő szerkezetek (*Tóti fölötti dűlő, Kis-hegy mellett*) vannak Vas megye más területeihez képest nagyobb arányban jelen.

3.2. A helynévrendszerek különbségeit befolyásoló migrációs tényező

A földrajzi környezet helynévrendszerek kiterjedtségére gyakorolt hatása mellett legalább annyira fontos tényezőnek mutatkozik a migráció, s ennek következményeként a különböző tájak helynévmintáinak keveredése. A három Tolna megyei település: Bonyhád, Kakasd és Izmény helynévrendszereinek összehasonlító vizsgálata során az volt az előfeltevésem, hogy a betelepült székelység és a Tolna megyei lakosság névmintái különbözőek lehetnek, s az egymás mellé kerülő két (illetőleg hat) névrendszer a

betelepítést követően természetesen, a névadás és a névhasználat általános sajátásaiból adódóan hathatott egymásra. Vizsgálataim során ezt az alapfeltevést több ízben, és több helynévszerkezet szintjén is igazoltam.

A legjelentősebb eltérést a két (tehát a betelepült székely és a tolnai) névrendszer között a jelöltség-jelöletlenség kapcsán tapasztalhattam. Amíg ugyanis a tolnai anyagban jobbra a jelöletlen helynévstruktúrák jelentkeznek a preferált szerkezetként (pl. *Rác-gödör*), addig a székely névadói mintában a jelölt, mégpedig általában az utótagon birtokos személyjelet tartalmazó struktúrák figyelhetők meg (pl. *Kerekes dűlője*). További igen markáns eltérésként figyelhettük meg a birtoklás körülményének különböző kifejezőmódját: a tolnai „őslakosok” névadási szokásaiban például jelentős szerepet kap a személyt jelölő közsői előtagú helynévi szerkezet (pl. *Pap-hegy, Tanító-földek*), a tolnai székely névmintában pedig egyidejűleg inkább a személynévi előtagú helynévstruktúrák bírnak jelentősebb szereppel (pl. *Albert Zoli-féle föld, Truca-tanya*).

Az említetteken túl természetesen még jó néhány további névrendszerbeli eltérést is regisztrálhattam. Ezek az eltérések véleményem szerint a betelepülő székelyek magukkal hozott helynévmintáival vannak összefüggésben. A betelepülést követően ugyanis a névmodelljeiket a székelyek jól láthatóan jobbra megőrizték, és ennek alapján alkották meg az új elnevezéseiket Tolna megye általam vizsgált településein is.

3.3. A helynévrendszerek különbségeit befolyásoló idegen nyelvi környezet hatása

A különböző nyelvek helynévadási mintái, illetve a helynevekben fellelhető struktúrák természetesen is különböznek egymástól. A más-más ajkú közösségek egymás mellett élése pedig minden bizonnyal hatással lehet egymás helynévadási szokásaira is. Ennek igazolására a Vas megyei Vendvidék településeinek magyar, vend-szlovén és (kisebb részt) német helyneveit elemeztem. Az összevetés során arra a következtetésre jutottam, hogy a Vendvidéken viszonylag kis mértékű a különböző nyelvű helynévrendszerek egymásra gyakorolt hatása: a két, az elemzés szempontjából jelentősebb névrendszer (a magyar és a vend-szlovén) csak nagyon szórványosan mutat a helynévszerkezetek tekintetében hasonlóságot. A szlovén helynévkincs jelentős hányadát képezik például az egyrészes helynevek, ugyanez a magyar helynévkincsről például semmiképpen sem mondható el. További lényeges eltérés figyelhető meg a birtoklás kifejezésében a személynévi, illetőleg a személyt jelölő közsői előtag használatában: amíg ugyanis a magyar névrendszer a személynévvvel alkotott szerkezeteket használja fel előszeretettel, ebben a szerepben a szlovén névrendszerben jóval kiegyenlítettebb képet tapasztalunk e két struktúra gyakoriságát tekintve. Végző konklúzióként arra a megállapításra juthatunk, hogy a vendvidéki névrendszerek leginkább lexikális szinten gyakorolnak hatást egymásra, a morfológiai eszközök és megoldások síkján sokkal kevésbé.

3.4. Névjárási tájak megrajzolásának problematikája és módszertana

Mint ahogyan azt a módszertan bemutatásakor már említettem, a Vas megyei települések helynévrendszereit a Bray–Curtis-féle mátrix alapú összevető modell segítségével vettem össze, az egyes települések hasonlósági mintázatát rajzolva meg ezáltal. A kapott adatok térképre vetítésével pedig eredményül azt kaptam, hogy a régióban meghúzható névjárási területek kelet–nyugati sávos elrendeződést mutatnak, és 4 nagyobb névjárási területet különíthetünk el a megyén belül (a Gyöngyös-sík, a Marcal-medence, a Kemeneshát, illetve az Órség területén).

A szóban forgó fejezetben alkalmazott statisztikai módszereket, valamint a mátrix alapú komparatív modellt azonban több ponton is finomítani kell, melyre disszertációm összefoglalójában hívtam fel a figyelmet. A még átgondolást, további vizsgálatokat igénylő területek a mintavételt, a térképes ábrázolás módját, valamint a mátrix kialakítását érintik.

A mintavételt érintő kérdésben a disszertációmban az egyes településeken mérhető külterületi névszámot vettem alapul, a reprezentatív mintát ezen adatok alapján körvonalaztam. Noha ez a megoldás is eredményesnek bizonyult, talán érdemes lehet ehhez a külterületi névmennyiség helyett egy másik fontos tényezőt, a névsűrűséget is alapul venni az elemzésre szánt települések kiválasztásakor.

A jelenséghatárok megrajzolásakor, vagyis az egyes helynévi szerkezetek területi elterjedtségének meghatározásakor az egyes jelenségek közötti eltérést általában 10%-onként, de szükség szerint olykor 5%-onként vettem fel. Fontos feladatként jelölhető meg ennek kapcsán az, hogy az ilyen irányú vizsgálatokban mi lehet a megfelelő, a leginkább optimális és eredményre vezető lépésszám, ami tehát a valós, szignifikáns különbséget mutatja az egyes helynévszerkezetek között.

A mátrix alapú vizsgálatok informatív és véleményem szerint alkalmas módszert szolgáltatnak az egyes jelenségek összevetéséhez. Annak érdekében azonban, hogy az egyes névjárásterületeket pontosabban megragadhassuk, egy olyan összehasonlító statisztikai módszer kidolgozására van szükség, amely — bár nyilván számos hasonlóságot mutat az itt bemutatott, mátrix alapú módszerrel — kizárólagosan a névrendszerekre koncentráló, specifikusan arra megalkotott komparatív modell lenne. Annak érdekében, hogy a mostani módszer esetleges gyenge pontjait kiküszöbölhessük, megfontolandó lehet a statisztikában súlyozó faktoroknak, valamint rangoknak nevezett módszerek használata, mindezek révén ugyanis még pontosabb képet alkothatunk a névjárások területi sajátosságairól.

Végezetül mindenképp meg kell említenem, hogy a dolgozatban megfogalmazott, a névjárásokra vonatkozó kijelentéseknek az egész névrendszerre vonatkozóan természetesen csak a teljes magyar helynévkincs feldolgozása után lehet ténylegesen is létjogosultsága. Munkámban most csupán egy olyan módszertani lehetőséget mutattam be, amely megítélésem szerint egy ilyen nagyszabású vállalkozáshoz is jól hasznosítható.

Nyilvántartási szám: DEENK/116/2015.PL
Tárgy: PhD Publikációs Lista

Jelölt: Ditrói Eszter
Neptun kód: IBS5JI
Doktori Iskola: Nyelvtudományok Doktori Iskola

A PhD értekezés alapjául szolgáló közlemények

Magyar nyelvű tudományos közlemény(ek) hazai folyóiratban (7)

1. **Ditrói E.:** A migráció hatása a helynévmintákra:Tolna megyei esettanulmány.
Magy. Nyelvjár. 51, 111-128, 2013. ISSN: 0541-9298.
2. **Ditrói E.:** Nyelvi érintkezések hatása a helynévmintákra:Vendvidéki esettanulmány.
Helynévtört. Tanulm. 9, 89-99, 2013. ISSN: 1789-0128.
3. **Ditrói E.:** Vas megye jelenkori helynevei morfológiai megközelítésben.
Helynévtört. Tanulm. 8, 111-119, 2012. ISSN: 1789-0128.
4. **Ditrói E.:** Helynévrendszerek területi differenciáltsága.
Helynévtört. Tanulm. 7, 29-38, 2012. ISSN: 1789-0128.
5. **Ditrói E.:** Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek igazolására.
Helynévtört. Tanulm. 6, 151-161, 2011. ISSN: 1789-0128.
6. **Ditrói E.:** Névrendszerek modellalapú vizsgálata.
Juvenília. 3, 81-94, 2010. ISSN: 1788-6848.
7. **Ditrói E.:** Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata.
Helynévtört. Tanulm. 5, 155-167, 2010. ISSN: 1789-0128.

Idégen nyelvű konferencia közlemény(ek) (1)

8. **Ditrói, E.:** Territorial differentiation of toponymic systems.

In: Els noms en la vida quotidiana. Actes del del XXIV Congrés Internacional d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques. Szerk.: Joan Tort I Donada, Monserrat Montagut I Montagut, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1083-1090, 2014. ISBN: 9788439391623
DOI: <http://dx.doi.org/10.2436/15.8040.01.112>

További Közlemények

Magyar nyelvű közlemény(ek) hazai folyóiratban (1)

9. **Ditrói E.:** Emlékkönyv Mező András tiszteletére (szerk. P. Lakatos Ilona, Sebestyén Zsolt).

Névt. Ért. 33, 309-313, 2011. ISSN: 0139-2190.

(Ismertetett mű : szerk. P. Lakatos Ilona, Sebestyén Zsolt : Emlékkönyv Mező András tiszteletére. Nyíregyháza : Bessenyei Könyvkiadó, 2010, 171 p. ISBN: 9786155097072)

A DEENK a Jelölt által az iDEa Tudóstérbe feltöltött adatok bibliográfiai és tudományometriai ellenőrzését a tudományos adatbázisok és a Journal Citation Reports Impact Factor lista alapján elvégezte.

Debrecen, 2015.06.02.

